

Bartłomiej Migda¹

Czynnik społeczny w historii polskiego wymiaru sprawiedliwości: sądy przysięgłych, sędziowie pokoju, ławnicy od czasu unifikacji sądownictwa (od 1929 r.)²

Streszczenie

Przedmiotem opracowania jest prezentacja występowania czynnika społecznego w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości w prawie II Rzeczypospolitej po unifikacji sądownictwa oraz po II wojnie światowej. Omówiono formy tego udziału i węzłowe kwestie z tym związane. Zagadnienia przedstawiono w trzech płaszczyznach. Pierwsza, normatywna – przybliży rozwiązania prawne związane z udziałem czynnika obywatelskiego w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości. Druga, dogmatyczna – przybliży w niezbędnym zakresie poglądy nauki i projekty. Trzecia, praktyki – przybliży funkcjonowanie (lub brak) rozwiązań normatywnych.

Słowa kluczowe

Sędziowie pokoju, sądy przysięgłych, sędziowie przysięgli, ławnicy, ławnik ludowy, sędzia obywatelski, czynnik społeczny w wymiarze sprawiedliwości II Rzeczypospolitej, czynnik obywatelski w wymiarze sprawiedliwości II Rzeczypospolitej, czynnik obywatelski w wymiarze sprawiedliwości Polski po II wojnie światowej.

1. Wstęp

Udział czynnika społecznego (obywatelskiego) w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości stanowi jedno z węzłowych zagadnień ustrojowych

¹ Bartłomiej Migda, Prezes Sądu Okręgowego w Krakowie.

² Przystosowany do druku referat wygłoszony podczas Konferencji Krajowej Rady Sądownictwa nt. „Ławnik, sędzia pokoju, ława przysięgłych – społeczeństwo w wymiarze sprawiedliwości”, Warszawa, 24 listopada 2022 r. (redakcja).

i jako taki jest zagadnieniem o istotnym znaczeniu praktycznym dla sprawnego i cieszącego się społecznym zaufaniem sądownictwa.

Teoretycznie udział społeczeństwa w orzekaniu może odbywać się w sądach mających skład niezawodowy lub mieszany. W pierwszym przypadku czynnik społeczny uczestniczy wyłącznie w wykonywaniu wymiaru sprawiedliwości. Drugi rodzaj, mieszany, był i jest związany z dopuszczeniem do udziału w składzie sądu obywateli, przedstawicieli społeczeństwa, osób posiadających szczególne kwalifikacje czy ławników.

Udział czynnika zawodowego przedstawiono jako przegląd form, w jakich on następował w powiązaniu z wymienionymi aspektami.

2. Regulacje konstytucyjne

Omówienie zagadnienia wypada rozpocząć od zagadnień ogólnych, regulowanych w przepisach rangi konstytucyjnej. Ogólne zasady organizacji wymiaru sprawiedliwości, w tym udziału czynnika społecznego w jego sprawowaniu w II Rzeczypospolitej, regulowały dwie ustawy konstytucyjne, czyli ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej³ oraz Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r.⁴ W regulacjach tej rangi, obok zagadnień prawnoustrojowych znalazły się też normy dotyczące udziału czynnika obywatelskiego w sprawowaniu szeroko rozumianego wymiaru sprawiedliwości. Regulacje te dotyczyły sądów prawa publicznego oraz sądownictwa powszechnego.

W rozdziale IV Sądownictwo⁵ Konstytucja z dnia 17 marca 1921 r. regulowała m.in. organizację sądów administracyjnych oraz trzech trybunałów. W trybunałach, do których zaliczano Trybunał Stanu, Trybunał Kompetencyjny oraz Najwyższy Trybunał Administracyjny, w regulacjach konstytucyjnych ich dotyczących i rozwijających je normach ustawowych, wskazano wprost na udział czynnika niezawodowego w orzekaniu.

I tak w skład Trybunału Stanu, zgodnie z art. 64 Konstytucji, wchodził I Prezes Sądu Najwyższego jako przewodniczący, oraz 12 członków, w tym ośmiu wybieranych przez Sejm oraz czterech przez Senat, spoza ich grona. Członkami Trybunału były osoby niepiastujące żadnego urzędu państwowego i korzystające z pełni praw obywatelskich.

³ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. Nr 44, poz. 267).

⁴ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. (Dz. U. Nr 30, poz. 227).

⁵ Art. 74–86 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r.

Zgodnie z Konstytucją, do rozstrzygnięcia sporów o właściwość między władzami administracyjnymi a sądami, powołany miał być osobny Trybunał Kompetencyjny. Wypełnieniem tej normy konstytucyjnej była ustawa z dnia 25 listopada 1925 r. o Trybunale Kompetencyjnym⁶. Przepisy tam zawarte, obok czynnika zawodowego, przewidywały szczególnie rodzaj czynnika obywatelskiego. Członkami Trybunału Kompetencyjnego było: czterech sędziów Sądu Najwyższego, czterech sędziów Najwyższego Trybunału Administracyjnego oraz sześć osób spośród odznaczających się szczególnie znajomością prawa, które jednak nie piastowały żadnego urzędu ani w sądownictwie, ani w administracji. Kandydatów na członków Trybunału wskazywały wydziały prawne uniwersytetów państwowych, każdy po trzech kandydatów.

Z kolei zgodnie z Konstytucją marcową do orzekania o legalności aktów administracyjnych w zakresie administracji tak rządowej, jak i samorządowej powołała osobna ustawa sądownictwo administracyjne, oparte w swej organizacji na współdziałaniu czynnika obywatelskiego i sędziowskiego z Najwyższym Trybunałem Administracyjnym na czele⁷.

Organizację i działalność Najwyższego Trybunału Administracyjnego regulowała w II Rzeczypospolitej ustawa z dnia 3 sierpnia 1922 r. o Najwyższym Trybunale Administracyjnym⁸, a następnie rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. o Najwyższym Trybunale Administracyjnym⁹.

W praktyce skład sądownictwa administracyjnego miał charakter zawodowy. Nie doszło bowiem do utworzenia sądów administracyjnych niższej instancji. Jedynie na obszarze dawnego zaboru pruskiego w dalszym ciągu istniały wydziały powiatowe orzekające w pierwszej instancji a w drugiej instancji wojewódzkie sądy administracyjne¹⁰.

Konstytucja marcowa ramowo wskazywała na udział obywateli w wymiarze sprawiedliwości, także w sądownictwie powszechnym. Normy dotyczące tego zagadnienia zawarte zostały przy regulacji sposobu kreowania sędziów oraz wskazania sądu właściwego w sprawach o zbrodnie.

Przy okazji regulacji sposobu powołania sędziów przewidziano, że sędziów mianuje Prezydent Rzeczypospolitej, o ile ustawa nie zawiera inne-

⁶ Ustawa z dnia 25 listopada 1925 r. o Trybunale Kompetencyjnym (Dz. U. Nr 126, poz. 897).

⁷ Art. 73 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r.

⁸ Ustawa z dnia 3 sierpnia 1922 r. o Najwyższym Trybunale Administracyjnym (Dz. U. Nr 67, poz. 600).

⁹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. o Najwyższym Trybunale Administracyjnym (Dz. U. Nr 94, poz. 806).

¹⁰ Sądy te działały w Katowicach, Poznaniu i Toruniu.

go postanowienia, jednakże sędziowie pokoju z reguły wybierani są przez ludność¹¹. Z kolei artykuł 83 Konstytucji stanowił: „Do orzekania o zbrodniach, zagrożonych cięższymi karami, i o przestępstwach politycznych będą powołane sądy przysięgłych. Czyny podlegające sądom przysięgłych, organizację tych sądów i tok postępowania – określą szczegółowe ustawy”. Ustrojodawca wskazał także, iż organizacja, zakres i sposób działania wszelkich sądów, ma być określona w drodze ustawodawczej¹².

W ten sposób udział czynnika obywatelskiego w normach konstytucyjnych ustawy marcowej dotyczył instytucji sędziów pokoju oraz sądów przysięgłych, przesądzając normatywnie konieczność ustawowego dalszego unormowania tych instytucji.

Z kolei Konstytucja z dnia 23 kwietnia 1935 r. określiła zasady działalności sądownictwa w rozdziale IX Wymiar sprawiedliwości (art. 64–71), w którym został określony także status prawny Trybunału Stanu, Trybunału Kompetencyjnego oraz Najwyższego Trybunału Administracyjnego. W przeciwieństwie do Konstytucji marcowej, w Konstytucji kwietniowej nie znalazły się regulacje dotyczące udziału obywateli w sądownictwie powszechnym, w tym w szczególności normy dotyczące sądów pokoju czy sądów przysięgłych¹³.

Trzon rozwiązań dotyczących organizacji wymiaru sprawiedliwości określało rozporządzenie z dnia 6 lutego 1928 r. – Prawo o ustroju sądów powszechnych¹⁴.

Podstawowe założenia Konstytucji marcowej, w tym w zakresie wymiaru sprawiedliwości, miały formalnie obowiązywać na podstawie Manifestu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 22 lipca 1944 r. także po zakończeniu II wojny światowej.

3. Czynniki społeczny w wymiarze sprawiedliwości od 1929 r.

W ustawodawstwie Odrodzonej Rzeczypospolitej, od 1 stycznia 1929 r., datę wejścia w życie jednolitego dla całego Państwa Prawa o ustroju są-

¹¹ Art. 76 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r.

¹² Art. 75 *ibidem*.

¹³ Szeroko w tym zakresie: R. Jastrzębski, Czynniki obywatelski w sądownictwie II Rzeczypospolitej, *Czasopismo Prawno-Historyczne*, Tom LXXIII, 2021, Zeszyt 1, s. 287–290.

¹⁴ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 lutego 1928 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz. U. Nr 12, poz. 93); A. Czerwiński, Ustrój sądów powszechnych wedle rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 lutego 1928 r., Lwów 1928.

dów powszechnych, udział czynnika społecznego normatywnie realizowany miał być przez:

- a) sędziów pokoju w sądach grodzkich;
- b) sądy przysięgłych;
- c) sędziów handlowych;
- d) tzw. honorowych sędziów okręgowych;
- e) ławników¹⁵.

3.1. Sędziowie pokoju w sądach grodzkich

Zgodnie z rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 lutego 1928 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych najniższym szczeblem sądownictwa powszechnego miały być sądy grodzkie wraz z podlegającymi im sędziami pokoju. Zgodnie z motywami Komisji Kodyfikacyjnej sędziowie ci mieli być „ludźmi zaufania ludności”¹⁶, z czego wywodzono, iż od nich nie należy wymagać zawodowego przygotowania prawniczego oraz należy powierzyć im rozpoznawanie spraw, „w których zaufanie ludności jest podstawą działalności sędziego”¹⁷. Minister Sprawiedliwości w drodze rozporządzenia miał postanawiać, dla których gmin mieli być ustanowieni sędziowie pokoju, określać ich okręgi i siedziby, a także stanowić o ich znoszeniu.

Sędziowie pokoju mieli rozpatrywać sprawy należące do właściwości sądów grodzkich, tj. spory między mieszkańcami swojego okręgu, w tym powództwa, mogły być wytaczane przez osoby niezamieszkałe w tym okręgu przeciwko pozwanym w nim zamieszkałym, o roszczenia majątkowe, jeśli wartość powództwa nie przekraczała 200 zł¹⁸.

Wyłączone spod kognicji sędziów pokoju były sprawy z zakresu sporów:

- a) w których wartość przedmiotu nie wpływała na właściwość sądu;
- b) z weksli, czeków, akcji, obligacji, listów zastawnych, dowodów składowych i innych papierów wartościowych;
- c) prawa do nieruchomości i prawa rzeczowe na nieruchomościach;

¹⁵ S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym. Okres międzywojenny*, 3 część, Kraków 2011, s. 666–667.

¹⁶ *Ibidem*, s. 670.

¹⁷ Uzasadnienie Ustawy o sądach powszechnych, (w:) Komisja Kodyfikacyjna Rzeczypospolitej Polskiej. Podkomisja ustroju sądownictwa, tom II, Wydawnictwo Urzędowe Komisji Kodyfikacyjnej, Lwów 1925, s. 258; M. Mohyluk, *O sędziach pokoju w pracach Komisji Kodyfikacyjnej II Rzeczypospolitej Polskiej*, (w:) *Miscellanea Historico-luridica*, tom XX, z. 1, Białystok, 2021, s. 254–273.

¹⁸ Art. 290 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 lutego 1928 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych. W rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 listopada 1930 r. Kodeks Postępowania Cywilnego (Dz. U. Nr 83, poz. 651) podwyższono granicę wartości przedmiotu sporu spraw rozpoznawanych przez sędziego pokoju do 300 zł (art. 11 § 1).

d) w których pozwany był Skarb Państwa lub inna osoba prawa publicznego.

Ustawa, a do czasu jej wydania Minister Sprawiedliwości w drodze rozporządzenia miał oznaczyć w sprawach niespornych wypadki, w których sędzia pokoju wykonywał poszczególne zlecenia oraz zlecenia sądu grodzkiego, do którego należy. W przypadku ustanowienia sędziego pokoju w okręgu sądu grodzkiego miało nastąpić zmniejszenie kompetencji sądu grodzkiego o sprawy temu pierwszemu przekazane. Gdy z jakiegokolwiek powodu nie dało się powołać sędziego pokoju, jego funkcje przechodziły na sąd grodzki.

Jak wynika zatem z tych regulacji, sędziowie pokoju mieli orzekać wyłącznie w sprawach cywilnych. Ustawodawca zrezygnował zatem z dopuszczenia sędziów pokoju do orzekania w sprawach karnych, mimo że w projekcie Komisji Kodyfikacyjnej przewidywano taką możliwość w sprawach należących do sądu grodzkiego, jeżeli wymiar kary nie przekraczał 14 dni pozbawienia wolności, 100 złotych grzywny lub obu tych kar łącznie niezależnie od kar dodatkowych¹⁹.

Od orzeczeń sędziów pokoju, zgodnie z art. 293 rozporządzenia, miały przysługiwać te same środki odwoławcze co od orzeczeń sądów grodzkich, przy czym rozpatrywały je w drugiej i zarazem ostatniej instancji sądy grodzkie.

Sędziogo pokoju i jego zastępcę mieli wybierać mieszkańcy danego okręgu na 5 lat. Prawo wyboru miały mieć osoby, które w dniu ogłoszenia wyborów mieszkały w danym okręgu oraz posiadały czynne prawo wyborcze do Sejmu.

Sędzią pokoju mogła być, zgodnie z rozporządzeniem, osoba:

- a) posiadająca obywatelstwo polskie;
- b) korzystająca z pełni praw cywilnych i obywatelskich;
- c) zamieszkała przynajmniej od roku w danym okręgu;
- d) nieskazitelnego charakteru;
- e) władająca językiem polskim w mowie i piśmie oraz
- f) mająca ukończone 30 lat i sześć klas państwowej szkoły średniej.

Nie mógł zaś być sędzią pokoju: poseł na Sejm lub senator, funkcjonariusz państwowy lub gminny w służbie czynnej, wojskowy w służbie czynnej, duchowny lub zakonnik, adwokat, notariusz, osoba, przeciwko której toczyło się postępowanie sądowe o przestępstwo z chęci zysku lub o zbrodnię.

¹⁹ Art. 19 projektu Ustawy o sądach powszechnych, (w:) Komisja Kodyfikacyjna Rzeczypospolitej Polskiej. Podkomisja ustroju sądownictwa, tom II, Wydawnictwo Urzędowe Komisji Kodyfikacyjnej, Lwów 1925, s. 231.

Wybory miał zarządzać prezes sądu okręgowego. Tok czynności wyborczych przedstawiał się w sposób następujący. Prezes sądu okręgowego mianował przewodniczącego komisji wyborczej spośród sędziów sądu okręgowego lub grodzkiego, a następnie wzywał rady gminne do wyboru członków komisji wyborczej oraz zarządy gmin do sporządzenia spisów wyborców. Prezes sądu okręgowego ogłaszał dalej w gminach okręgu wyborczego: dzień, godzinę i lokal wyborów, miejsce i czas do przeglądania listy wyborców oraz zgłaszania zarzutów, okres, w którym wyborcy mogli zgłaszać do komisji wyborczej kandydatów na sędziego pokoju i jego zastępcę. Zgłoszenie takie powinno podpisać co najmniej dziesięciu wyborców.

Prawo o ustroju sądów powszechnych regulowało dalsze szczegóły związane z wyborem sędziów pokoju, takie jak: wybór członków do komisji wyborczej, wnoszenie i rozpatrywanie zarzutów wobec osób znajdujących się na liście wyborców, sposób przeprowadzenia głosowania i wyboru na stanowisko sędziego i jego zastępcy, ustalenie wyniku głosowania czy wnoszenie zarzutów.

Głosowanie było tajne i polegało na oddaniu wystawionej przez komisję wyborczą karty głosowania, na której umieszczone były imiona i nazwiska kandydatów. Głos oddawano przez podkreślenie nazwisk dwóch kandydatów. Kandydat, który otrzymał największą liczbę głosów, zostawał wybrany na sędziego, a następny z kolei co do liczby otrzymanych głosów – na zastępcę sędziego. W razie równości głosów – rozstrzygał los. Wybranych sędziów powoływał prezes sądu okręgowego.

W przypadku wniesienia zarzutów lub jeśli sam powziął wątpliwości co do ważności wyborów, przekazywał akta sądowi okręgowemu, który mógł unieważnić wybory, gdy stwierdził, że zaszło uchybienie mogące mieć istotny wpływ na wynik wyborów bądź wybrano osobę niespełniającą warunków określonych w rozporządzeniu.

Orzeczenia sądu okręgowego w przedmiocie ważności wyborów miały być ostateczne. W razie unieważnienia wyborów miały odbywać się ponowne wybory na sędziego i jego zastępcę, przy czym, jeśli nowe wybory również zostały unieważnione, wówczas sędziego pokoju i zastępcę miał mianować minister sprawiedliwości.

W przypadku, gdy wybór nie został dokonany lub liczba oddanych głosów przy wyborze nie przekroczyła jednej trzeciej ogólnej liczby wyborców, sędziego pokoju oraz jego zastępcę miał mianować Minister Sprawiedliwości. Podobnie w przypadku nieprzyjęcia wyboru przez sędziego pokoju i jego zastępcę lub przedterminowego ich ustąpienia Minister Sprawiedliwości miał mianować sędziego pokoju i jego zastępcę do końca bieżącej kadencji.

Sędziowie pokoju i ich zastępcy mieli składać ślubowanie sędziowskie przed naczelnikiem sądu grodzkiego. Wykonywali oni swoje czynności aż do objęcia stanowiska przez ich następców.

Sędziego pokoju mógł zwolnić przed upływem kadencji Minister Sprawiedliwości na jego żądanie albo na podstawie uchwały zgromadzenia ogólnego sądu okręgowego.

Prawa i obowiązki, w tym odpowiedzialność dyscyplinarną, sędziów pokoju miało określić rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości.

Sędziowie pokoju mieli pełnić swoje obowiązki bezpłatnie, przy czym mogli, zgodnie z art. 208 rozporządzenia, „otrzymywać wynagrodzenie za oderwanie od zwykłych zajęć”. Koszty wyboru oraz urzędowania sędziów pokoju miały ponosić właściwe gminy. Szczegółowe kwestie miały być normowane przez rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych, a w przypadku wynagrodzenia sędziów – w porozumieniu z Ministrem Skarbu²⁰. Zasada bezpłatności sprawowania czynności sędziego pokoju miała być rękojmią, że tylko te osoby, którym przyświeca dobro ogółu, a nie własny interes, będą to stanowisko obejmowały²¹.

3.1.1. Praktyka

Institucja sędziów pokoju, przewidziana w Konstytucji z 1921 r. oraz w Prawie o ustroju sądów powszechnych z 1928 r., w omawianym okresie w praktyce nie funkcjonowała. Jak już wspomniano następną, ustawa konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., w swych regulacjach pominęła instytucję sądów przysięgłych. Wcześniejsze funkcjonowanie sądów pokoju było przedmiotem kontrowersji i dyskusji²².

Minister Sprawiedliwości nigdy nie skorzystał z uprawnienia zawartego w rozporządzeniu, które dawało możliwość powołania sędziów pokoju²³. Przepisy Prawa o ustroju sądów powszechnych nie stanowiły także, iż dotychczas istniejące sądy pokoju stały się sądami pokoju w rozumieniu tego rozporządzenia, przyjmując za to rozwiązanie pokazujące stosunek do tej formy organizacji sądownictwa i brak zainteresowania

²⁰ R. Jastrzębski, Czynniki obywatelski w sądownictwie II Rzeczypospolitej, *op. cit.*, s. 301–304.

²¹ Rozwiązanie to podkreślało uzasadnienie projektu Ustawy o sądach powszechnych. Komisja Kodyfikacyjna Rzeczypospolitej Polskiej. Podkomisja ustroju sądownictwa, tom II, Wydawnictwo urzędowe Komisji Kodyfikacyjnej, Lwów 1925, s. 298.

²² J. Maziarz, Zagadnienie sądów pokoju w pracach Sejmu II Rzeczypospolitej w świetle wniosków i interpelacji poselskich, *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, 2021, z. 14(4), s. 453–468.

²³ S. Płaza, Historia prawa w Polsce na tle porównawczym..., *op. cit.*, s. 670.

realnym funkcjonowaniem tych sądów. Sądy pokoju działające na terenie dawnego Królestwa Polskiego i tzw. Ziemi Zabrzanych stawały się sądami grodzkimi, a sędziowie, nawet niespełniający kwalifikacji do objęcia stanowiska sędziowskiego, mogli sprawować czynności sędziów grodzkich.

W związku z powyższym kwestie dotyczące sędziów pokoju pozostały tylko w sferze normatywnej.

Ostatecznie ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r. o zniesieniu instytucji sądów przysięgłych i sędziów pokoju wyeliminowała sędziów pokoju nawet z normatywnego ustroju wymiaru sprawiedliwości²⁴. W przeciwieństwie do sądów przysięgłych, w pracach parlamentarnych trudno było doszukać się głosów w obronie sędziów pokoju.

3.2. Sądy przysięgłych

3.2.1. Podstawy prawne

Sądy przysięgłych, zgodnie z art. 83 Konstytucji z dnia 17 marca 1921 r. miały orzekać o zbrodniach zagrożonych cięższymi karami i o przestępstwach politycznych. Konstytucja marcowa przesądzała utworzenie takich sądów, bynajmniej nie zamknęła dyskusji o celowości ich funkcjonowania czy form, w jakich to ma nastąpić.

Od początku prac ustawodawczych nad organizacją sądownictwa i udziałem czynnika społecznego w wymiarze sprawiedliwości zwracano uwagę na jego zakres. Dyskusja toczyła się w ramach prac Komisji Kodyfikacyjnej i ogniskowała się wokół instytucji sądów przysięgłych, których istnienie przesądziła Konstytucja z dnia 17 marca 1921 r.

Rozważano zalety i ujemne strony sądu przysięgłych, porównując go przede wszystkim z sądem ławniczym, w tym zwracano uwagę na modele sądownictwa w innych państwach, zakres kognicji sądu przysięgłych oraz polskie unormowania konstytucyjne²⁵.

Znaczące jest tu stanowisko sędziego Sądu Najwyższego, późniejszy I Prezes tego sądu Aleksander Mogilnicki, który początkowo był zwolennikiem sądów przysięgłych, zaproponował odejście od nich. W jednej ze swoich publikacji stwierdził bowiem: „Jako przejście od sądów państwowych zależnych, wyrokujących w myśl życzeń rządu, do sądu niezależ-

²⁴ Ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r. o zniesieniu instytucji sądów przysięgłych i sędziów pokoju (Dz. U. Nr 24, poz. 213).

²⁵ M. Mohyluk, O sędziach pokoju w pracach Komisji Kodyfikacyjnej II Rzeczypospolitej Polskiej, (w:) *Miscellanea Historico-Iuridica*, tom XX, z. 1, Białystok, 2021; R. Jastrzębski, Czynnik obywatelski w sądownictwie II Rzeczypospolitej, *op. cit.*, s. 308–312.

nego, złożonego z obywateli, niepotrzebujących się liczyć z życzeniami władzy, sąd przysięgłych stanowi znaczny postęp w rozwoju sądownictwa. Osiąga jeden z najważniejszych postulatów dobrego sądu – niezależności od władzy wykonawczej”. „W państwie własnym, gdzie sędziowie państwowi korzystają z najdalej posuniętej niezależności, sąd przysięgłych nie jest już krokiem naprzód od sądów zależnych: niezależność przestaje być jego szczególnym przymiotem, sąd przysięgłych pozostaje przeżytkiem, tradycją, wprowadzanie go jest krokiem wstecz, postępowaniem zaś jest sąd państwowy, prawdziwie niezależny”²⁶. „Sąd przysięgłych nie daje żadnej rękojmi niezależności od wpływów partii, klasy społecznej, koterii. Zwłaszcza w sprawach politycznych werdykt zależy nie tyle od materiału dowodowego, ile od tego do jakiej partii należy większość przysięgłych. To samo dotyczy niektórych kategorii przestępstw ogólnych, zależnie od poglądów na nie danej klasy społecznej”²⁷.

Sądy przysięgłych, jak już wspomniano, miały orzekać w sprawach o zbrodnie zagrożone cięższymi karami i o przestępstwa polityczne²⁸.

Sąd okręgowy z udziałem przysięgłych, zgodnie z art. 24 Prawa o ustroju sądów powszechnych z 1928 r., jako sąd przysięgłych miał się składać z trybunału oraz ławy przysięgłych. Trybunał mieli tworzyć przewodniczący i dwóch sędziów okręgowych, ławę przysięgłych zaś – dwunastu przysięgłych.

Rozporządzenie w kolejnych przepisach regulowało m.in. wyznaczanie przewodniczących i ich zastępców, określanie właściwości miejscowej sądów przysięgłych oraz zawieszanie ich działalności.

Wiele o charakterze instytucji powiedzieć mogą regulacje dotyczące kwalifikacji przysięgłych i okoliczności wyłączających możliwość pełnienia tej funkcji. Do sprawowania obowiązków przysięgłego miały być powołane osoby płci męskiej, które: posiadały obywatelstwo polskie, korzystały z pełni praw cywilnych i obywatelskich, 1 stycznia roku, w którym były układane listy pierwotne, ukończyły co najmniej 30 i nie więcej niż 70 lat, 1 stycznia roku, w którym były układane listy pierwotne, mieszkały przynajmniej od dwóch lat na obszarze danej gminy, rozumiały po polsku, potrafiły czytać i pisać²⁹. Kobiety nie zostały ostatecznie dopuszczo-

²⁶ A. Mogiłnicki, Kompetencja sądów przysięgłych, (w:) *Ruch Prawniczy i Ekonomiczny* 1922, z. 2, s. 246–247.

²⁷ *Ibidem*, s. 247–248. Autor podał tu przykład: ława przysięgłych, złożona z włościan zawsze prawie uniewinni oskarżonego o potajemne pędzenie spirytusu a skarże oskarżonego o koniokrądzwo. Sąd przysięgłych jest więc loterią.

²⁸ S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym...*, *op. cit.*, s. 672.

²⁹ Art. 214 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 lutego 1928 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych.

ne do udziału w sądach przysięgłych, choć projekt Komisji Kodyfikacyjnej w tym zakresie warunkowo dopuszczała taką możliwość³⁰.

Nie mogły być przysięgłymi osoby:

- a) które były skazane na karę pozbawienia wolności, nie wyłączając twierdzy za czyn przeciw państwu lub aresztu za czyn hańbiący, oraz osoby, przeciwko którym toczyło się postępowanie sądowe o przestępstwo, pociągające za sobą takie kary;
- b) które odbywały karę pozbawienia wolności lub były aresztowane na mocy postanowienia sądu;
- c) które z powodu wady umysłowej lub fizycznej nie mogły pełnić obowiązków przysięgłego;
- d) które utrzymywały się z dobroczynności publicznej;
- e) które czerpały zyski z nierządu.

Ponadto mieli nie być powoływani na sędziego przysięgłego: posłowie na Sejm i senatorowie, pozostający w czynnej służbie sędziowie, prokuratorzy, urzędnicy sekretariatu sądowego i urzędu prokuratorskiego, komornicy sądowi, funkcjonariusze policji państwowej w służbie czynnej, wojskowi w służbie czynnej, duchowni i zakonnicy, lekarze w miejscowościach, w których mieszkało nie więcej niż dwóch lekarzy praktykujących, aptekarze, którzy nie mieli pomocników uprawnionych do wydawania lekarstw, sanitariusze w szpitalach³¹.

W rozporządzeniu była przewidziana również możliwość zwolnienia od obowiązków przysięgłego, w razie zgłoszenia określonego żądania, osób, którym: stan zdrowia nie pozwalał na pełnienie tych obowiązków, które ukończyły 65 lat, które w ubiegłym roku pełniły obowiązki przysięgłego, uznanych przez właściwego ministra za niezbędne w służbie publicznej.

Listę pierwotną osób, które mogły zostać powołane do sprawowania obowiązków przysięgłych, miał układać w sierpniu każdego roku zarząd

³⁰ Art. 103 *in fine* projektu ustawy o sądach powszechnych przewidywał: „Kobiety wciąga się na listę przysięgłych tylko na ich żądanie, zgłoszone przed dniem piętnastego sierpnia danego roku do władzy, układającej listę pierwotną”. W uzasadnieniu Komisja wskazała, iż „wobec równouprawnienia płci w innych dziedzinach życia publicznego, Komisja Kodyfikacyjna nie uznała za możliwe, wyłączać kobiety z sądów przysięgłych. Jednakże mając na względzie szczególne trudności, jakie mogłyby mieć kobiety przy opuszczaniu na czas dłuższy ognisk domowych i pozostawianiu w domu dzieci bez dozoru, a także na niedogodności, dla przyjezdnych związane z wyszukiwaniem mieszkań w siedzibie sądu, oraz na zdarzającą się dosyć często konieczność spędzania nocy w gmachu sądu, co np. w Ameryce już kilkakrotnie dawało powód do niepożądanych zajęć, Komisja uznała za właściwe wpisywanie na listy przysięgłych tylko te kobiety, które same tego zażądają”. Komisja Kodyfikacyjna Rzeczypospolitej Polskiej. Podkomisja ustroju sądownictwa, tom II, s. 241 i 300.

³¹ *Ibidem*.

gminny dla własnej gminy. Lista była ułożona w porządku alfabetycznym i obejmowała: imię i nazwisko, miejsce zamieszkania, wiek, zajęcie i stopień wykształcenia.

Następnie, po wyłożeniu w zarządzie gminnym do przejrzania, miała być ona przesyłana do powiatowej władzy administracji ogólnej, w której okręgu była położona gmina. Z kolei władza administracyjna miała przysłać listę do prezesa sądu okręgowego.

Na podstawie list pierwotnych komisja okręgowa, której przewodniczył prezes sądu okręgowego, układała listy roczne główne i dodatkowe. Na listy roczne miały być wciągane osoby z list pierwotnych charakteryzujące się nieskazitelnym charakterem, doświadczeniem życiowym, szczególnie uzdolnione do sprawowania obowiązków przysięgłych, a przede wszystkim osoby posiadające wykształcenie wyższe.

Co najmniej na miesiąc przed rozpoczęciem każdego roku sądowego prezes sądu okręgowego w obecności dwóch sędziów tego sądu, prokuratora, przedstawiciela izby adwokackiej oraz protokolanta, miał losować 30 przysięgłych z listy głównej i 15 z listy dodatkowej. Do pełnienia obowiązków przysięgłego nie można było powołać przysięgłego częściej niż na „jedne roki” w ciągu roku kalendarzowego.

Przysięgli mieli pełnić swoje obowiązki bezpłatnie, przy czym utrzymujący się z dziennego zarobku mieli otrzymywać odszkodowanie za utracony zarobek, a zamiejscowi przysięgli – diety i zwrot kosztów przejazdu.

Na przysięgłego, który nie stawiał się do sądu bez usprawiedliwienia, miała być nakładana przez sąd grzywną do 1000 zł.

Dla pełnej charakterystyki instytucji przysięgłych wymagane jest także przybliżenie podstawowych regulacji procesowych dotyczących przysięgłych. Szczegółowe postępowanie przed sądem oraz tryb powołania ławy przysięgłych normowały przepisy rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. Kodeks postępowania karnego³².

Modelowo zasadniczym zdaniem stawianym przysięgłym, było udzielenie przez nich odpowiedzi na pytanie dotyczące winy podsądnego. Zgodnie z Kodeksem postępowania karnego z 1928 r. w każdej sprawie winno paść pytanie zasadnicze dotyczące winy oskarżonego, przy czym rozporządzenie wskazywało dosłowną treść tego pytania w słowach „czy oskarżony (...) jest winien, że...”. W wypadku wielości oskarżonych i zarzutów winno zapaść pytanie dotyczące każdej osoby i zarzuty³³.

³² (Dz. U. Nr 33, poz. 313).

³³ Art. 411 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. Kodeks postępowania karnego.

W sytuacji, gdy oskarżony był osobą nieletnią poniżej 17 lat, obligatoryjnym pytaniem dodatkowym było pytanie, czy oskarżony działał z rozeznanie. Gdy z okoliczności sprawy ujawnionych na rozprawie wynikało, iż w razie zaprzeczenia pytania głównego, zachodziła możliwość uznania oskarżonego innego przestępstwa, należało zadać pytania, co do tej kwestii.

Głosowanie nad każdym z pytań odbywało się w sposób tajny i prowadzone było przez zwierzchnika ławy. Każdy z przysięgłych otrzymywał kartę zaopatrzoną wyrazami: tak – nie. Głosowanie polegało na skreśleniu niewłaściwej odpowiedzi. Kartę, na której nie skreślono odpowiedzi lub skreślono obydwie, uważało się za oddaną na korzyść oskarżonego – o czym przepisy nakazywały pouczać przed każdym głosowaniem. W przeciwieństwie do systemu anglosaskiego, gdzie do stwierdzenia winy konieczna była jednomyślność, według polskiej procedury karnej uchwały ławy przysięgłych zapadały bezwzględną większością głosów.

3.2.2. Praktyka

Po przybliżeniu podstawowych regulacji normatywnych należy przedstawić uwagi co do funkcjonowania sądów okręgowych z udziałem przysięgłych. Uwagi te należy rozpocząć stwierdzeniem, że wskazane regulacje dotyczące przysięgłych nie zostały w praktyce wprowadzone na całym obszarze odrodzonego państwa. Sądy przysięgłych działały jedynie na obszarze byłego zaboru austriackiego³⁴.

Zgodnie z art. 274 rozporządzenia Prawo o ustroju sądów powszechnych do czasu jednolitego ustawowego określenia właściwości sądów przysięgłych i postępowania przed nimi pozostawały w mocy na poszczególnych obszarach prawnych dotychczasowe przepisy, o składzie sądczym w sprawach należących do właściwości tych sądów lub izb karnych rozstrzygających w gronie dwóch sędziów zawodowych i pięciu niezawodowych, oraz o tworzeniu list przysięgłych i list sędziów niezawodowych.

Konstytucja z 1935 r. w ogóle pominęła instytucję sądów przysięgłych. Sądy przysięgłych ostatecznie wyeliminowała ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r. o zniesieniu instytucji sądów przysięgłych i sędziów pokoju³⁵.

Interesujące są ustalenia dokonane na podstawie orzecznictwa. Badania w tym zakresie przeprowadził Jakob Maziarz na podstawie zachowanych akt Sądu Okręgowego w Krakowie³⁶.

³⁴ S. Płaża, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym...*, *op. cit.*, s. 672.

³⁵ Ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r. o zniesieniu instytucji sądów przysięgłych i sędziów pokoju (Dz. U. Nr 24, poz. 213).

³⁶ J. Maziarz, *Sądy przysięgłych w II Rzeczypospolitej w praktyce Sądu Okręgowego w Krakowie*, Warszawa 2017.

Na podstawie tych badań zaobserwowano, że sądy przysięgłych orzekały w zaledwie około 1,5% spraw należących do właściwości sądów okręgowych, w których sądy te działały. Kognicja tych sądów była ograniczana i była to tendencja niezależna od zmian politycznych. Obowiązki przysięgłych sprawowały głównie osoby należące do lepiej wykształconych i sytuowanych warstw społeczeństwa. Przysięgli byli właściwie niezależni od władz państwowych, co wynikało z braku jakiegokolwiek podległości służbowej, uzależnienia czy pensji za sprawowanie tej funkcji. Aktywność przysięgłych oraz sposób organizacji procesu, wymuszony niejako charakterem instytucji, pokazuje, że sądy przysięgłych realizowały zasadę kontrydiktoryjności i koncentracji materiału dowodowego. Na podstawie zachowanego materiału aktowego można dojść do wniosku, że przysięgli wykazywali inicjatywę w trakcie procesu. Przysięgli, w porównaniu z instytucją ławników, wykazywali większą aktywność w trakcie procesu.

Sądy przysięgłych cieszyły się zaufaniem społecznym i ich rozstrzygnięcia spotykały się z aprobatą opinii publicznej. Na uwagę zasługuje, współcześnie w zasadzie nieosiągalna, szybkość postępowania przed sądem przysięgłych, zwłaszcza jeśli się zważy rodzaj i charakter rozpatrywanych spraw. Większość spraw była załatwiana w terminie do 74 dni.

Trzeba wskazać, że sądy przysięgłych w orzecznictwie ogólnie były liberalne. Postępowanie często kończyło się uniewinnieniem oskarżonych a orzekanie kary śmierci miało charakter wyjątkowy³⁷.

3.2.3. Zniesienie sądów przysięgłych

Co do zniesienia sądów przysięgłych pokutuje w historiografii teza, iż ich likwidacja nastąpiła w wyniku wyroku wydanego przez Sąd Okręgowy z udziałem przysięgłych w Krakowie, który uniewinnił działacza Narodowej Demokracji Adama Doboszyńskiego w sprawie związanej z tzw. marszem na Myślenice w 1936 r.³⁸

Pierwsze informacje o rządowych planach zniesienia sądów przysięgłych pojawiły się jednak na długo przed tymi wydarzeniami czy wyrokowaniem w tej sprawie. O zniesieniu sądów przysięgłych przesądziła właściwie Konstytucja kwietniowa. Wedle zamysłu rządu zniesienie sądów przysięgłych miało być elementem większej zmiany przepisów postępo-

³⁷ *Ibidem*, s. 411–413.

³⁸ S. Włodyka, (w:) F. Ryszka (red.), *Historia państwa i prawa Polski, 1918–1939*, część II, Warszawa 1968, s. 30; Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1994, s. 549; P. Stachańczyk, *Spór o sądy przysięgłych w Polsce (1930–1938)*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Prawnicze, Kraków 1992, z. 141 (MLII).

wania karnego³⁹. Projekt zmian został ujęty w projekcie ustawy o zmianach w ustroju sądów powszechnych i postępowaniu karnym przyjętym przez Radę Ministrów dnia 21 stycznia 1937 r.⁴⁰

W uzasadnieniu projektu wyraźnie stwierdzono, iż „stanowisko ustawy konstytucyjnej zmusiło prawodawcę polskiego do uwzględnienia w jednolitych ustawach procesowych i ustrojowych tych dwóch postaci sądu ludowego, aczkolwiek Komisja Kodyfikacyjna była zasadniczo przeciwna tym sądom i uważała je za nieprzydatne do wykonywania funkcji wymiaru sprawiedliwości. Względy praktyczne wraz z wątpliwościami zasadniczymi sprawiły, że pomimo istnienia odpowiednich przepisów – instytucje sędziów pokoju, sądów przysięgłych nie były nigdy wprowadzone w życie i pozostały martwą literą”⁴¹. W uzasadnieniu do projektu zaznaczono, także iż Konstytucja przekazała całe zagadnienie organizacji sądów do swobodnego unormowania w drodze ustawy co zmusza prawodawcę do ostatecznego rozstrzygnięcia zagadnienia bytu sądów laickich⁴².

Projekt ustawy został przekazany do Komisji Prawniczej, a następnie 11 marca 1937 r. był przedmiotem obrad sejmowych.

Za zniesieniem sądów przysięgłych głosowało około 2/3 posłów, ale tylko 6 z nich pochodziło z terenu Małopolski i Śląska Cieszyńskiego (z 54 ogólnie). Głosujący za zniesieniem spotkali się przy tym z napiętnowaniem i ich nazwiska ukazały się specjalnie podkreślane w prasie. Szczególnie podkreślano, iż posłowie, aczkolwiek wybrani z terenu Polski południowej – stale zamieszkiwali w Warszawie.

Linia zwolenników i przeciwników zniesienia sądów przysięgłych nie przebiegała według klucza politycznego – kryterium właściwie było tylko geograficzne⁴³.

Również w Senacie nie zabrakło wystąpień, które były za utrzymaniem sądów. Przeciwno likwidacji sądów przysięgłych wypowiedzieli się nie tylko senatorowie pochodzący z byłego zaboru austriackiego, ale i przedstawiciele pochodzący z innych dzielnic tacy jak: Zdzisław Lubomirski (były regent Królestwa Polskiego) i Janusz Radziwiłł, a oprócz nich

³⁹ J. Maziarz, *Sądy przysięgłych...*, *op. cit.*, s. 134.

⁴⁰ Rządowy projekt ustawy o zmianach w ustroju sądów powszechnych i postępowaniu karnym, Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, Kadencja IV, sesja zwyczajna 1936/37, druk nr 323; J. Maziarz, *Sądy przysięgłych...*, *op. cit.*, s. 135 i n.; R. Jastrzębski, *Czynnik obywatelski w sądownictwie II Rzeczypospolitej*, *op. cit.*, s. 309.

⁴¹ Rządowy projekt ustawy o zmianach w ustroju sądów powszechnych i postępowaniu karnym, s.10–11.

⁴² Art. 65 ust. 2 Ustawy Konstytucyjnej z dnia 23 kwietnia 1935 r.; Rządowy projekt ustawy o zmianach w ustroju sądów powszechnych i postępowaniu karnym, s. 10–11.

⁴³ J. Maziarz, *Sądy przysięgłych...*, *op. cit.*, s. 149–150.

prezes Polskiej Akademii Umiejętności profesor Stanisław Wróblewski i słynny obrońca adwokat Stanisław Patek⁴⁴.

Senat w dniu 23 marca 1938 r. przyjął rezolucję w której wezwał rząd do przedstawienia izbom ustawodawczym projektu ustawy, powołującej do udziału w wymiarze sprawiedliwości przedstawicieli społeczeństwa, którzy to mieli uczestniczyć razem z sędziami zawodowymi w orzekaniu w sprawach karnych⁴⁵.

Stanowisko Senatu spowodowało, że rząd złożył w Sejmie projekt ustawy o udziale czynnika obywatelskiego w orzecznictwie karnym, który uchwaliła Rada Ministrów dnia 1 czerwca 1938 r⁴⁶. Projektowano, iż w miejsce sądów przysięgłych, jako przejaw czynnika obywatelskiego w wymiarze sprawiedliwości miała być wprowadzona na całym terytorium państwa, instytucja sędziów obywatelskich. Sędziowie ci mieli orzekać w sprawach o cięższe przestępstwa⁴⁷. Sprawy te rozpatrywał sąd okręgowy w składzie trzech sędziów, z których dwóch miało być sędziami obywatelskimi. Liczbę sędziów obywatelskich w poszczególnych sądach okręgowych oznaczać miał Minister Sprawiedliwości po wysłuchaniu opinii właściwego sądu apelacyjnego. Sędziów obywatelskich mianował prezes sądu apelacyjnego spośród osób wskazanych przez sądowe komisje obywatelskie, utworzone w okręgu każdego sądu okręgowego⁴⁸. Komisja ta przedstawiała listę trzech kandydatów na jedno wolne stanowisko sędziowskie. Warunki jakie mieli spełniać sędziowie obywatelscy, co do zasady odpowiadały sędziom honorowym, znanym z Prawa o ustroju sądów powszechnych, poza wymogiem posiadania wyższego wykształcenia⁴⁹. Kadencja sędziego obywatelskiego

⁴⁴ *Ibidem*, s. 151.

⁴⁵ *Gazeta Sądowa Warszawska* z dnia 20 czerwca 1938 r., Nr 25, Rok LXV, s. 398.

⁴⁶ Rządowy projekt ustawy o udziale czynnika obywatelskiego w orzecznictwie karnym, Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Kadencja IV, sesja nadzwyczajna VII, 1938, druk nr 839; *Gazeta Sądowa Warszawska* z dnia 20 czerwca 1938 r., nr 25, rok LXV, s. 396–400.

⁴⁷ Należały do nich przestępstwa, za które ustawa przewidywała karę śmierci lub dożywotniego więzienia; przestępstwa, za które najniższy ustawowy wymiar kary wynosił 10 lat więzienia oraz zbrodnie stanu.

⁴⁸ Sądowa komisja obywatelska miała być ciałem, w skład którego wchodził: prezes sądu okręgowego jako przewodniczący oraz reprezentanci samorządu terytorialnego, delegaci wskazani przez okręgową radę adwokacką i radę notarialną, prokurator sądu okręgowego oraz dwóch sędziów wskazywanych przez zgromadzenie ogólne sądu okręgowego.

⁴⁹ Wymogiem było: posiadanie obywatelstwa polskiego, korzystanie z pełni praw cywilnych i obywatelskich, nieskazitelny charakter; ukończone 30 lat życia; władanie językiem polskim w mowie i piśmie; pracą i zasługą na rzecz dobra powszechnego okazał się godnym sprawowania tego urzędu honorowego (art. 193). Brak dokładnych kryteriów i inne rozwiązania projektu były przedmiotem krytyki, zob. S. Glaser, *Kilka uwag*

wynosiła 3 lata. Sędziowie obywatelscy mieli pełnić swoje obowiązki bezpłatnie, przy czym mieli zapewnione odszkodowanie za utracony zarobek, a zamieszkującym poza siedzibą sądu – przysługiwały diety i zwrot kosztów przejazdu.

Projekt ten jednak nie stał się prawem i już w dniu 28 czerwca 1938 r. jeszcze na posiedzeniu Komisji Prawniczej został w imieniu Rządu wycofany przez Ministra Sprawiedliwości⁵⁰.

Ostatecznie ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r. o zniesieniu instytucji sądów przysięgłych i sędziów pokoju, wchodząc w życie 1 maja 1938 r. wyeliminowała ostatecznie sądy przysięgłych z przedwojennej struktury sądownictwa powszechnego⁵¹.

3.3. Sędziowie handlowi

Inną formą udziału społeczeństwa w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości w Prawie o ustroju sądów powszechnych z 1928 r. byli sędziowie handlowi⁵².

Sądy okręgowe, którym podlegały miejscowości o znacznym ruchu handlowym, rozpoznawały w pierwszej instancji sprawy handlowe określone w ustawach⁵³.

Wydział handlowy sądu okręgowego składał się z jednego sędziego okręgowego (zawodowego, który był przewodniczącym) oraz dwóch sędziów handlowych. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości wydane w porozumieniu z Ministrem Przemysłu i Handlu określało sądy okręgowe, w których były tworzone wydziały handlowe⁵⁴.

Zadaniem sędziów handlowych było dostarczenie zespołowi sądzącemu zawodowych wiadomości z dziedziny handlu, potrzebnych do osądzenia sporu. Aczkolwiek wskazywano, iż udział sędziów handlowych podyktowany był względami kompetencyjnymi, całkowite negowanie roli tych sędziów także jako czynnika społecznego nie jest zasadne, bowiem uzasadnienie to realizowane było równoległe⁵⁵.

o projekcie sądów ławniczych, *Gazeta Sądowa Warszawska* z dnia 5 września 1938 r., nr 35–36, rok LXV, s. 497–500.

⁵⁰ Sprawozdanie Stenograficzne z 85 posiedzenia w dniu 6 lipca 1938 r., Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, Kadencja IV. Sesja nadzwyczajna VII r. 1938, s. (łam) 5.

⁵¹ Dz. U. Nr 24, poz. 213.

⁵² R. J a s t r z ę b s k i, Czynniki obywatelski w sądownictwie II Rzeczypospolitej, *op. cit.*, s. 304.

⁵³ Art. 21 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 lutego 1928 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych.

⁵⁴ Art. 21 § 2 *ibidem*.

⁵⁵ S. W ł o d y k a, (w:) F. R y s z k a (red.), *Historia państwa i prawa Polski*, *op. cit.*, s. 31.

Sędziowie handlowi byli mianowani na 3 lata przez Ministra Sprawiedliwości po wysłuchaniu opinii Ministra Przemysłu i Handlu spośród osób zaproponowanych przez właściwe izby przemysłowo-handlowe⁵⁶.

Minister Sprawiedliwości mógł zwolnić sędziów handlowych z tej funkcji przed upływem 3 lat na ich własne żądanie albo na podstawie orzeczenia zgromadzenia ogólnego sądu apelacyjnego.

Sędzią handlowym mianowanym być osoba, która:

- a) posiadała obywatelstwo polskie i korzystała z pełni praw cywilnych i obywatelskich;
- b) była nieskazitelnego charakteru;
- c) ukończyła 30 lat;
- d) władała językiem polskim w mowie i piśmie oraz
- e) posiadała praktyczną znajomość obrotu handlowego i zwyczajów handlowych⁵⁷.

Sędziowie handlowi przed objęciem swojej funkcji składali ślubowanie sędziowskie przed prezesem sądu okręgowego.

Sędziowie handlowi pełnili swoje obowiązki bezpłatnie⁵⁸.

Prawa i obowiązki, w tym odpowiedzialność dyscyplinarną, sędziów handlowych określało rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości⁵⁹. Najważniejszym postanowieniem tego aktu, było zadeklarowanie, iż sędziowie handlowi w sprawowaniu swego urzędu są niezawisli i podlegają tylko ustawom. Do regulacji podustawowej delegowano szczegółowy tryb powoływania sędziów handlowych⁶⁰.

3.4. Honorowi sędziowie okręgowi

Specyficznym przykładem rozwiązań co do udziału czynnika społecznego w wymiarze sprawiedliwości byli w rozporządzeniu unifikacyjnym sędziowie honorowi. Instytucja ta nie była znana w ustawodawstwie zaborczym ani nie przewidywały jej projekty opracowane w Komisji Kodyfikacyjnej. Zgodnie z art. 276 Przepisów przechodnich i końcowych Prawa o ustroju sądów powszechnych, Minister Sprawiedliwości, aż do odwołania, mógł dla poszczególnych sądów okręgowych mianować honorowych sędziów okręgowych.

⁵⁶ Art. 209 *ibidem*.

⁵⁷ Art. 210 *ibidem*.

⁵⁸ Art. 212 *ibidem*.

⁵⁹ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 24 grudnia 1928 r. o prawach i obowiązkach oraz odpowiedzialności dyscyplinarnej sędziów handlowych (Dz. U. Nr 104, poz. 940).

⁶⁰ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 24 grudnia 1928 r. o trybie powoływania sędziów handlowych (Dz. U. Nr 104, poz. 939).

Sędzia honorowy miał wchodzić w skład sądu okręgowego zamiast sędziego grodzkiego⁶¹. Dotyczyło to sytuacji rozpoznawania środków odwoławczych od orzeczeń sądów grodzkich (skład ustawowy: dwóch sędziów okręgowych i sędzia grodzki) oraz zastępczo we wszystkich innych sprawach rozpoznawanych przez sądy okręgowe w składzie trzech sędziów.

Sędziów honorowych mianował Minister Sprawiedliwości na 3 lata po zasięgnięciu opinii prezesa właściwego sądu apelacyjnego. Honorowym sędzią okręgowym mógł być ten kto: posiadał obywatelstwo polskie, korzystał z pełni praw cywilnych i obywatelskich, był nieskazitelnego charakteru, miał ukończone 30 lat, władał językiem polskim w mowie i piśmie oraz posiadał wykształcenie wyższe, choć nie musiało to być wykształcenie uniwersyteckie⁶². Tym samym zatem spośród wszystkich form udziału czynnika społecznego w wymiarze sprawiedliwości, najwyższe wymagania co do wykształcenia, postawione zostały właśnie okręgowym sędziom honorowym.

Do okręgowego sędziego honorowego miały zastosowanie odpowiednie przepisy dotyczące sędziów handlowych⁶³.

Instytucja sędziego honorowego miała w zamierzeniu prawodawcy charakter tymczasowy. Rozporządzenie – jak to wspomniano – przewidywało, iż Minister Sprawiedliwości miał prawo mianować honorowych sędziów okręgowych tylko do czasu odwołania tej możliwości rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej. Nie stało się to jednak i instytucja honorowych sędziów okręgowych nie zaistniała w praktyce⁶⁴. Normy dotyczące honorowych sędziów okręgowych w całości zostały uchylone przez ustawę z dnia 4 marca 1929 r.⁶⁵ Formalnie instytucja ta przestała istnieć z dniem 3 lutego 1930 r.

3.5. Ławnicy

Inną formą czynnika społecznego w wymiarze sprawiedliwości II Rzeczypospolitej byli ławnicy. Prawo II Rzeczypospolitej po 1929 r. nie przewidywało jednak zasady powszechnego udziału ławników w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości.

⁶¹ Art. 276 § 3 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 lutego 1928 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych.

⁶² Art. 276 § 2 *ibidem*.

⁶³ Art. 276 § 4 *ibidem*. Zastosowanie miały art. 209 § 2, art. 211–213 tego rozporządzenia.

⁶⁴ R. Jastrzębski, Czynniki obywatelski w sądownictwie II Rzeczypospolitej, *op. cit.*, s. 307.

⁶⁵ Art. 66 ustawy z dnia 4 marca 1929 r. w sprawie zmiany niektórych postanowień rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 lutego 1928 r. zawierającego „Prawo o ustroju sądów powszechnych” (Dz. U. Nr 5, poz. 43).

Udział ławników przewidziany był przede wszystkim w tzw. sądach szczególnych, których organizację oraz działalność unormowano w odrębnych od rozporządzenia unifikującego aktach prawnych.

Do sądów tych zaliczano: sądy pracy, sądy wojskowe, sądy duchowne, działające na terenach byłego zaboru rosyjskiego w sprawach małżeńskich.

3.5.1. Sądy pracy

Sądy pracy zostały wprowadzone na mocy rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o sądach pracy⁶⁶.

Sądy te były właściwe w spornych sprawach cywilnych, wynikających ze stosunku pracy i nauki zawodu między pracodawcami a pracownikami lub uczniami oraz pomiędzy pracownikami tego samego przedsiębiorstwa, tudzież do rozpoznawania spraw karnych o przekroczenia przepisów prawnych w zakresie ochrony pracy najemnej. Właściwość rzeczowa sądów pracy obejmowała spory wynikające z umowy o pracę lub naukę zawodu we wszelkich dziedzinach pracy, bez względu na to, czy pracodawcami są osoby fizyczne, czy prawne bądź prawa prywatnego, bądź prawa publicznego, z wyjątkiem sporów, wynikających z umów o pracę lub naukę zawodową w gospodarstwach rolnych i leśnych oraz w przedsiębiorstwach z nimi związanych, które nie posiadają przeważającego charakteru przemysłowego lub handlowego⁶⁷.

Sądy pracy składały się z przewodniczącego, zastępcy (zastępców) przewodniczącego oraz co najmniej 10 ławników i podwójnej liczby zastępców z każdej z dwóch grup, tj. pracodawców i pracowników.

Ławników sądów pracy powoływał, w równej liczbie dla każdej z grup na okres dwuletni, Minister Sprawiedliwości na wspólny wniosek Ministra Pracy i Opieki Społecznej oraz Ministra Przemysłu i Handlu, względnie Ministra Rolnictwa.

Listy kandydatów przedstawiały m.in. izby przemysłowo-handlowe, izby rolnicze, stowarzyszenia zawodowe pracodawców oraz pracowników.

Rozporządzenie regulowało warunki, jakie powinien spełniać kandydat na ławnika. Ławnikiem lub jego zastępcą może być ten, kto posiada obywatelstwo polskie, korzysta z pełni praw cywilnych i obywatelskich, jest nieskazitelnego charakteru, ukończył 30 lat, włada językiem polskim w słowie i piśmie. Od zajmowania stanowiska ławnika sądu pracy wyłączeni byli wojskowi w służbie czynnej, duchowni zakonnicy, funkcjonariusze

⁶⁶ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o sądach pracy, (Dz. U. Nr 37, poz. 350).

⁶⁷ Art. 1 *ibidem*.

państwowi w służbie czynnej, o ile nie są zatrudnieni przedsiębiorstwach i instytucjach państwowych, oraz posłowie do Sejmu i senatorowie⁶⁸.

W sprawach cywilnych, wynikających ze stosunku pracy, sąd prowadził rozprawy i orzekał w kompletach, składających się z przewodniczącego lub jego zastępcy, jednego ławnika z grupy pracodawców i jednego ławnika z grupy pracowników. W zakresie udziału czynnika obywatelskiego w sprawach pracy przepisy dokładnie określały, z jakiej grupy pracowniczej pochodzić miał ławnik. I tak przy rozpoznawaniu spraw robotników ławnikiem winna być osoba należąca do kategorii przedstawicieli robotników, przy rozpoznawaniu spraw pracowników umysłowych – osoba należąca do kategorii przedstawicieli pracowników umysłowych, przy rozpoznawaniu spraw dotyczących gospodarstw rolnych i leśnych – ławnikami powinni być osoby należące do kategorii przedstawicieli pracodawców i pracowników leśnych.

W sprawach karnych sąd pracy prowadził rozprawy jednoosobowo w osobie sędziego zawodowego.

Od orzeczeń wydanych przez sąd pracy przysługiwało odwołanie (lub w sprawach incydentalnych rekurs) do sądu okręgowego. Środki te sąd ten rozpoznawał w składzie jednego sędziego i dwóch ławników powołanych zgodnie z wyżej przedstawionymi zasadami co do warunków, jakim mieli odpowiadać kandydaci oraz co do składu kompletów orzekających⁶⁹.

Szczegółowy tryb powoływania ławników do udziału w posiedzeniach sądu okręgowego określić miało rozporządzenie wykonawcze. Ławnicy i zastępcy za udział w posiedzeniach otrzymywali na żądanie diety w razie udowodnionej utraty zarobku, zamiejscowi zaś nadto zwrot kosztów przejazdu. Wysokość diet i kosztów przejazdu odesłano do regulacji rozporządzeniem wykonawczym Ministra Sprawiedliwości i Ministra Pracy i Opieki Społecznej w porozumieniu z Ministrem Skarbu⁷⁰.

Kolejną regulacją normującą organizację i działalność sądów pracy było rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 października

⁶⁸ Art. 13 *ibidem*.

⁶⁹ Art. 31 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o sądach pracy.

⁷⁰ Regulacja w tym zakresie znalazła się w rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości oraz Ministra Pracy i Opieki Społecznej w porozumieniu z Ministrem Skarbu z dnia 30 listopada 1928 r. o dietach i kosztach przejazdu ławników i zastępców ławników sądów pracy i sądów okręgowych (Dz. U. Nr 37, poz. 350) zmienionym rozporządzeniem tych ministrów z dnia 7 czerwca 1932 r. (Dz. U. Nr 61, poz. 578). Dieta ławników sądów pracy i sądów okręgowych oraz ich zastępców wynosiła 12 zł za każde posiedzenie, a po zmianie 8 zł.

1934 r. Prawo o sądach pracy⁷¹. Rozporządzenie to zastępując rozporządzenie z 1928 r. przejmowało z niego szereg omówionych rozwiązań, co do zasad udziału ławników w orzekaniu w sprawach pracy.

3.5.2. Sądy wojskowe

Osoby niebędące zawodowymi sędziami, określani jako asesorzy, orzekali także w sądownictwie wojskowym. Kwestie te regulowane były w dekreście Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 września 1936 r. Prawo o ustroju sądów wojskowych⁷².

Wymiar sprawiedliwości w wojsku i marynarce wojennej sprawowany był w I instancji przez wojskowe sądy rejonowe i sądy marynarskie a w II instancji przez wojskowe sądy okręgowe i sądy admirałskie. W sprawach o przestępstwa zagrożonych karą śmierci lub dożywotniego więzienia oraz w sprawach rozpoznawanych w postępowaniu wojennym lub oraz w sprawach prowadzonych w postępowaniu doraźnym w skład sądu wchodziło dwóch wojskowych sędziów zawodowych oraz trzech asesorów. W pozostałych sprawach w I instancji sprawy rozpoznawane były w składach trzyosobowych. W składzie tym zasiadał sędzia zawodowy, który prowadził rozprawę jako przewodniczący i dwóch asesorów. Asesorzy nie mogli mieć stopnia niższego niż oskarżony.

3.5.3. Inne sądy i organy

Osobną kategorię sądów, w których występował czynnik niezawodowy, stanowiły sądy szczególne, rozpoznające sprawy o przeważającym charakterze publicznoprawnym. Sądami tymi były Sąd Kartelowy oraz Inwalidzki Sąd Administracyjny.

Sąd Kartelowy działał na podstawie ustawy z dnia 28 marca 1933 r. o kartelach⁷³, funkcjonował przy Sądzie Najwyższym, miał charakter ławniczy. Sąd ten orzekał w składzie 5 członków: 3 sędziów Sądu Najwyższego delegowanych przez kolegium administracyjne oraz 2 członków wyznaczonych z dwóch list osób, posiadających szczególną znajomość stosunków gospodarczych oraz inne kwalifikacje wymagane od sędziów handlowych, po jednym z każdej listy. Listy tych osób ustalał Minister Sprawiedliwości z właściwymi ministrami.

⁷¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 października 1934 r. – Prawo o sądach pracy (Dz. U. Nr 95, poz. 854).

⁷² Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 września 1936 r. – Prawo o ustroju sądów wojskowych (Dz. U. Nr 76, poz. 536).

⁷³ Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o kartelach (Dz. U. Nr 31, poz. 270).

Innym sądem, w którym działali ławnicy, był Inwalidzki Sąd Administracyjny, funkcjonujący na podstawie ustawy z dnia 26 marca 1935 r.⁷⁴

Sąd ten powołany został do orzekania o legalności orzeczeń wydanych w sprawach zaopatrzenia inwalidów wojennych i wojskowych oraz osób pozostałych po tych inwalidach, po poległych, zaginionych i zmarłych w związku ze służbą wojskową.

Ławników powoływał na okres roku Prezes Rady Ministrów w dwóch grupach: grupie urzędników i grupie inwalidów. Ławnikiem z ostatniej grupy mógł być inwalida wojenny lub wojskowy, który był: obywatelem polskim, korzystał w pełni z praw cywilnych i obywatelskich, był nieskazitelnego charakteru, ukończył 30 lat, posiadał co najmniej średnie wykształcenie oraz władał językiem polskim w mowie i piśmie.

Podobnie jak we wcześniejszych regulacjach, ławnikami nie mogli być: członkowie Sejmu i Senatu, posłowie Sejmu Śląskiego oraz funkcjonariusze państwowi i zawodowi wojskowi w służbie czynnej.

Dla dopełnienia całości obrazu organów sprawujących szeroko rozumiany wymiar sprawiedliwości z udziałem czynnika niezawodowego wspomnieć trzeba na rozmaitego rodzaju urzędy rozjemcze funkcjonujące po 1929 r. Ciała te, stanowiące swego rodzaju organy administracyjne, wykonywały zadania z zakresu wymiaru sprawiedliwości. Organami tymi były: urzędy rozjemcze do spraw kredytowych małej własności rolnej⁷⁵, po których zostały utworzone urzędy rozjemcze do spraw majątkowych posiadaczy gospodarstw wiejskich⁷⁶.

Właściwość urzędów rozjemczych obejmowała sprawy na tle zobowiązań rolniczych, a dotyczących terminów i warunków spłaty długu pieniężnego osoby, której głównym zawodem jest gospodarka rolna czy granic korzyści majątkowych, które od takiego długu pobierane być mogły pod postacią procentu lub w inny sposób.

Zgodnie z ustawą z dnia 28 marca 1933 r. urzędy rozjemcze działały przy urzędach wojewódzkich jako wojewódzkie urzędy rozjemcze – będąc właściwymi dla spraw majątkowych posiadaczy większych gospodarstw wiejskich oraz przy powiatowych związkach komunalnych, jako powiatowe urzędy rozjemcze – właściwe do spraw majątkowych posiadaczy mniejszych gospodarstw wiejskich.

⁷⁴ Ustawa z dnia 26 marca 1935 r. o Inwalidzkim Sądzie Administracyjnym (Dz. U. Nr 26, poz. 177).

⁷⁵ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 sierpnia 1932 r. o utworzeniu urzędów rozjemczych do spraw kredytowych małej własności rolnej (Dz. U. Nr 72, poz. 653).

⁷⁶ Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o utworzeniu urzędów rozjemczych do spraw majątkowych posiadaczy gospodarstw wiejskich (Dz. U. Nr 29, poz. 253).

Czynnik społeczny w tych organach reprezentowali ławnicy. W wypadku wojewódzkiego urzędu rozjemczego powoływani oni byli przez prezesa sądu apelacyjnego w porozumieniu z wojewodą, który jednak uprzednio zasięgał w tej mierze opinii wojewódzkiego komitetu do spraw finansowo-rolnych. Ławnicy w powiatowych urzędach rozjemczych mianował prezes sądu okręgowego spośród kandydatów mających w miarę możliwości wykształcenie prawnicze, przedstawionych mu przez wydział powiatowy, który przed postawieniem wniosku zasięgał opinii wojewódzkiego komitetu do spraw finansowo-rolnych.

Wojewódzki urząd rozjemczy orzekał w składzie pięciu członków: przewodniczącego lub jego zastępcy, dwóch ławników, których głównym zawodem była gospodarka wiejska i dwóch ławników spośród innych członków urzędu. Przynajmniej jeden z członków zespołu powinien mieć wykształcenie wyższe. W zespole orzekającym znaleźć się miał, jak to określono przynajmniej jeden przedstawiciel kredytu zorganizowanego. Z kolei w skład zespołu orzekającego powiatowego urzędu rozjemczego, wchodziło trzech członków: przewodniczący lub jego zastępca, jeden ławnik, którego głównym zawodem jest gospodarka wiejska i jeden ławnik spośród innych członków urzędu.

Miały one jednocześnie charakter organów administracyjnych oraz sądów o charakterze polubownym ze wskazanym udziałem czynnika społecznego.

4. Czynniki społeczny w wymiarze sprawiedliwości po 1944 r.

W ustawodawstwie Polski Ludowej udział czynnika społecznego (ludowego) normatywnie realizowany miał być:

- a) w formie sądów przysięgłych;
- b) w ramach sądów obywatelskich;
- c) przez ławników, zwanych później ławnikami ludowymi.

Pamiętać jednak trzeba o roli sądów w nowym ustroju⁷⁷ i okoliczności, iż, właściwość sądów powszechnych była systematycznie ograniczana

⁷⁷ Rola tę syntetycznie oddaje wypowiedź Ministra Sprawiedliwości H. Świątkowskiego na Konferencji sędziów-absolwentów Szkół Prawniczych: „Sądy w Polsce Ludowej są jednym z narzędzi dyktatury proletariatu zmierzającej do zdławienia oporu klas wyzyskującej i utrwalenia podstaw ustroju socjalistycznego. Dlatego rola sądów polega na obronie Państwa przed zamachami na ustrój społeczny i własność socjalistyczną”, *Demokratyczny Przegląd Prawniczy*, nr 5, maj 1950 r., s. 59; A. Lityński, *Adwokatura między sądem tajnym a wojskowym – Polska czasów socjalizacji*, Palestra 2021, nr 10, s. 115–130.

na rzecz sądów specjalnych, sądownictwa wojskowego i innych organów pozasądowych.

4.1. Sądy przysięgłych

W manifestie datowanym na 22 lipca 1944 r. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego zadeklarował obowiązywanie podstawowych założeń Konstytucji z dnia 17 marca 1921 r.

Już 15 sierpnia 1944 r. wydany został dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego o wprowadzeniu Sądów Przysięgłych⁷⁸. Wysoce specyficzna była technika przywrócenia tych sądów, nie odbyło się to bowiem na płaszczyźnie normatywnej przez ich utworzenie, lecz przez uchylenie ustawy znoszącej te sądy. Zgodnie z jego art. 1 uchylona została ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r. o zniesieniu instytucji sądów przysięgłych i sędziów pokoju. Na podstawie kolejnego artykułu dekretu instytucja sądów przysięgłych miała funkcjonować na całym terenie Rzeczypospolitej Polskiej na zasadzie właściwych przepisów, które obowiązywały do dnia wejścia w życie ustawy wymienionej w poprzedzającym artykule dekretu. Co ciekawe na zasadzie art. 3 tego dekretu wskazywano, iż „odnosi się (on) także do wszystkich spraw karnych nieukończonych w I instancji”. W ten sposób normatywnie założono, przywrócenie tych sądów w procesach, które rozpoczęły się przed wojną i nie zostały zakończone. Znaczenie tego aktu było wyłącznie propagandowe, gdyż brak jest znanych przykładów wznowienia działalności przywróconych sądów w postępowaniach karnych niezakończonych przed 1939 r.

Wkrótce zresztą, bo już dnia 23 października 1944 r. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego wydał dekret o powołaniu i ukonstytuowaniu ławy przysięgłych⁷⁹, który zastępował przepisy, których moc teoretycznie odżyła zgodnie z dekretem sierpniowym.

Zasady funkcjonowania sądów przysięgłych określone w dekrete z dnia 23 października 1944 r. w zasadzie były odpowiednikami norm obowiązujących poprzednio. Istotną modyfikacją było dopuszczenie do pełnienia funkcji przysięgłego kobiet.

I tak do sprawowania obowiązków przysięgłego można było powołać osoby obojga płci, które: posiadały obywatelstwo polskie i korzystały z pełni praw cywilnych i obywatelskich; w dniu 1 stycznia tego roku, w którym układa się listę pierwotną, ukończyły nie mniej niż 21 lat oraz umiały czytać i pisać po polsku.

⁷⁸ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 15 sierpnia 1944 r. o wprowadzeniu Sądów Przysięgłych (Dz. U. Nr 2, poz. 7).

⁷⁹ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 23 października 1944 r. o powoływaniu i ukonstytuowaniu ławy przysięgłych (Dz. U. Nr 9, poz. 47).

Do obowiązków przysięgłego nie mógł być powołany: pozostający w czynnej służbie sędziowie, prokuratorzy, urzędnicy sekretariatów sądowych i prokuratorskich oraz komornicy sądowi; wojskowi w służbie czynnej oraz duchowni i zakonnicy.

Nie mogli być przysięgłymi osoby:

- a) skazane za zbrodnie pospolite lub występki z chęci zysku, jak również osoby przeciw którym toczy się postępowanie sądowe o taki czyn;
- b) które odbywały karę pozbawienia wolności lub były aresztowane na mocy postanowienia sądu;
- c) które z powodu wady umysłowej lub fizycznej nie mogą pełnić obowiązków przysięgłego.

Od obowiązków przysięgłego na żądanie mogły być zwolnione osoby, których stan zdrowia lub wiek nie pozwalał na pełnienie tych obowiązków oraz co do których ważny interes społeczny lub państwowy z uwagi na wykonywany zawód zwolnienia tego wymagał.

Wybór przysięgłych przedstawiał się w sposób następujący:

Powiatowa lub miejska rada narodowa (w miastach wydzielonych) w terminie wyznaczonym przez prezesa sądu okręgowego przygotowywała alfabetyczną listę pierwotną i przesyłała ją temu prezesowi.

Liczba osób, które poszczególne rady umieszczały na liście pierwotnej, miała być określana zarządzeniem Kierownika Resortu Sprawiedliwości.

Dalsze czynności podejmowała Komisja Okręgowa, w skład której wchodził prezes sądu okręgowego jako przewodniczący, dwaj sędziowie sądu okręgowego wyznaczeni przez prezesa, dwaj przedstawiciele istniejącej w siedzibie sądu okręgowego Rady Związków Zawodowych, prokurator sądu okręgowego, przedstawiciel Wojewódzkiej Rady Narodowej oraz po jednym delegacie każdej powiatowej lub miejskiej rady narodowej.

W ciągu 7 dni od otrzymania listy pierwotnej komisja okręgowa sądu układała listę roczną główną i dodatkową. Lista roczna główna winna zawierać 200 nazwisk, a dodatkowa 50, przy czym na dodatkową listę wciągało się tylko osoby zamieszkałe w promieniu 5 km od siedziby sądu.

Na listy roczne wciągało się z list pierwotnych osoby, które ze względu na nieskazitelny charakter oraz doświadczenie są szczególnie uzdolnione do sprawowania obowiązków przysięgłych.

Na 30 dni przed rozpoczęciem każdego roku, prezes sądu okręgowego w obecności dwóch sędziów tego sądu, prokuratora, przedstawiciela izby adwokackiej oraz protokolanta wylosowywał 30 przysięgłych z listy głównej i 10 z listy dodatkowej.

Przysięgli pełnili swe obowiązki bezpłatnie, z tym że utrzymujący się, jak to określał przepis, „z dziennego zarobku” otrzymywali odszkodowa-

nie za utracony zarobek. Przysięgli zamiejscowi otrzymywali diety oraz zwrot kosztów przejazdu.

Przysięgłego, który nie stawiał się do sądu bez usprawiedliwienia, sąd skazywał na grzywnę do 1000 zł.

Termin rozpoczęcia działalności sądów przysięgłych dla poszczególnych okręgów miało ustalić zarządzenie Kierowników Resortu Sprawiedliwości i Administracji Publicznej⁸⁰. W praktyce jednak postanowienia obydwu dekretów obowiązywały właściwie tylko formalnie⁸¹. Jakkolwiek zarządzenie ustalające termin rozpoczęcia działalności sądów przysięgłych nie zostało wydane, co było prostym sposobem niedopuszczenia do orzekania sądów, mimo formalnego ich wprowadzenia. W orzecznictwie sądowym da się wykazać jedynie jeden przykład działalności sądu przysięgłych po II wojnie światowej⁸².

Dekrety zostały uchylone przez ustawę z dnia 27 kwietnia 1949 r. o zmianie prawa o ustroju sądów powszechnych⁸³.

Wyjaśnienie, dlaczego nie dopuszczono do funkcjonowania sądów przysięgłych, jest oczywiste. Tzw. władza ludowa nie mogła oddać realnej władzy sądowniczej obywatelom.

Także ówczesna doktryna prawna dobitnie uzasadniła eliminację sądów przysięgłych nową ideologiczną podbudową. Szczególnie znaczące były wyniki sesji Polskiej Akademii Nauk. W opublikowanych materiałach z tej sesji wskazano wyraźnie, iż: „sądy przysięgłych, będące wyrazem światopoglądu burżuazyjnego nie mogą odpowiadać interesom państwa demokracji ludowej i dlatego nie zostały u nas przyjęte. Sądy przysięgłych nie gwarantowały pełni władzy mas ludowych w wymiarze sprawiedliwości. Gwarancję taką dają natomiast sądy z udziałem ławników ludowych”⁸⁴.

⁸⁰ Art. 15 Dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 23 października 1944 r. o powoływaniu i ukonstytuowaniu ławy przysięgłych (Dz. U. Nr 9, poz. 47).

⁸¹ Porównaj zwłaszcza A. Machnikowska, *Wymiar sprawiedliwości w Polsce w latach 1944–1950*, Gdańsk 2008, s. 230 i n.

⁸² Sytuacja ta miała miejsce w Sądzie Okręgowym w Przemyślu i jest to przykład znaczący. W dniu 30 kwietnia 1945 r. sąd ten z udziałem przysięgłych w sprawie Jana P. i Stefanii K. orzekł w sprawie o zabójstwo. Na mocy tego orzeczenia oskarżona została uniewinniona. Od wyroku tego apelację wywiódł prokurator Sądu Najwyższego. W dniu 2 października 1946 r. Sąd Najwyższy w sprawie o sygn. K 1127/46 uznał, iż na mocy ówczesnie obowiązujących regulacji rozpoznawanie spraw przez sąd z udziałem ławy przysięgłych jest niedopuszczalne, a wyrok w tym trybie wydany jest z mocy prawa nieważny; *Zbiór Orzeczeń Sądu Najwyższego. Orzeczenia Izby Karnej*, 1947, z. IV, poz. 95, s. 177.

⁸³ Ustawa z dnia 27 kwietnia 1949 r. o zmianie prawa o ustroju sądów powszechnych (Dz. U. Nr 32, poz. 237).

⁸⁴ Zagadnienia prawne Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Materiały Sesji Naukowej PAN 4–9 lipca 1953 r., Tom III, Warszawa 1954, s. 354.

O tym, iż „ostra i bezwzględna walka prowadzona przez różne grupy i organizacje zbrojnego podziemia z organami władzy ludowo-demokratycznej doprowadziła do wydania nowych znacznie surowszych ustaw karnych, mających zapewnić ochronę nowego ustroju i organów władzy ludowej” oraz doprowadziła do „zamrożenia” sądów przysięgłych jako nieodpowiadającej „potrzebie chwili”, przyznawano wprost u schyłku Polski Ludowej na łamach oficjalnego periodyku Prokuratury⁸⁵.

4.2. Sądy obywatelskie

Manifestowana tzw. demokratyzacja sądownictwa, poza deklarowaną reaktywacją (wprowadzeniem) sądów przysięgłych, miała również opierać się na utworzeniu sądów obywatelskich⁸⁶.

Sądy obywatelskie powstały na mocy dekretu z dnia 22 lutego 1946 r. Prawo o sądach obywatelskich⁸⁷. Zgodnie z przepisami tej ustawy w każdej gminie wiejskiej i miejskiej tworzyło się sądy obywatelskie. W miastach liczących ponad 10 000 mieszkańców tworzone sądy w liczbie ustalonej przez Ministra Sprawiedliwości. W skład sądu obywatelskiego wchodził sędzia obywatelski, jego zastępca i 6 ławników.

Właściwość tych sądów obejmowała sprawy karne i cywilne mniejszej wagi, które dotyczyły mieszkańców określonej gminy oraz przestępstw popełnionych na jej obszarze. I tak sądy obywatelskie rozpoznawały sprawy cywilne:

- a) ochronę lub przywrócenie utraconego posiadania przygranicznych pasów ziemi;
- b) naprawienie (wynagrodzenie) szkód wyrządzonych czynem niedozwolonym, jeżeli wartość zadanego odszkodowania nie przewyższa 1500 zł;
- c) należności rolników z tytułu dostarczania płodów rolnych lub leśnych, tudzież o należności rzemieślników, przemysłowców i kupców z tytułu dokonania robót i dostarczania towarów, jeżeli wysokość zadanej sumy nie przewyższa 1500 złotych.

Sprawy te należały do właściwości sądu obywatelskiego tylko wówczas, gdy obie strony były osobami fizycznymi, mającymi obywatelstwo polskie.

Jeśli chodzi o sprawy karne, sądy obywatelskie rozpoznawały sprawy karne z wymienionych przepisów prawa o wykroczenia, ustawy o szkodnictwie leśnym i polnym, ustawy o ograniczeniach w sprzedaży, podawa-

⁸⁵ W. Hedrych, Sądy przysięgłych w II Rzeczypospolitej i w Polsce Ludowej, Problemy Praworządności, 1988, nr 8–9, s. 65.

⁸⁶ Por. S. Bancierz, Wymiar sprawiedliwości w świetle narady krajowej prawników PPR, Demokratyczny Przegląd Prawniczy, nr 9–10, wrzesień – październik 1946 r., s. 29–30.

⁸⁷ Dekret z dnia 22 lutego 1946 r. – Prawo o sądach obywatelskich (Dz. U. Nr 8, poz. 64).

niu i spożyciu napojów alkoholowych oraz kilku przepisów kodeksu karnego, jeżeli pokrzywdzony z oskarżenia, którego przestępstwo to jest ścigane, wniesie akt oskarżenia do sądu obywatelskiego.

Sąd obywatelski w każdym stanie sprawy mógł z uwagi na jej zawile okoliczności, przekazać do rozpoznania sądu grodzkiego lub władzy administracyjnej stosownie do rodzaju sprawy.

Sędzią obywatelskim mógł być ten, kto posiadał obywatelstwo polskie, korzystał z pełni praw cywilnych i obywatelskich, mieszkał przynajmniej od roku w danej gminie, jest nieskazitelnego charakteru, ukończył 30 lat życia i włada językiem polskim w słowie i piśmie.

Sędzię obywatelskiego, jego zastępcę i ławników wybierała gminna (miejska) rada narodowa na trzy lata, w głosowaniu tajnym, zwykłą większością głosów, przy udziale co najmniej 2/3 liczby członków rady.

Przepisy stanowiły, iż gmina dostarczała sądowi obywatelskiemu lokal i ponosiła wszelkie koszty związane z urzędowaniem sądu obywatelskiego. Na pokrycie tych wydatków gmina pobierać miała specjalne opłaty sądowe, których wysokość oraz zasady uiszczania.

Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 14 listopada 1947 r. określiło regulamin wewnętrznego urzędowania sądów obywatelskich oraz sądów grodzkich i okręgowych w sprawach rozpoznawanych przez sądy obywatelskie⁸⁸.

Jakość pracy sądów obywatelskich była niska. Świadczyła o tym nawet nowelizacja Prawa o sądach obywatelskich, dokonana dekretem z dnia 21 kwietnia 1948 r.⁸⁹. W przepisach tego dekretu wprowadzono, iż pełnomocnikiem lub obrońcą w sprawach mogą być tylko osoby należące do osób najbliższych lub pozostających w określonym stosunku do podsądnego. Wyłączono w ten sposób możliwość występowania w tych sprawach adwokatów, zbyt często zarzucającym rażące błędy tym sądom.

4.3. Ławnicy

W tzw. Polsce Ludowej zasadniczą formą udziału czynnika społecznego w sądownictwie stali się ławnicy. Oczywisty wpływ w tym zakresie miały, obok względów wskazanych przy okazji innych zagadnień, wzorce

⁸⁸ Dz. U. Nr 71, poz. 437. Rozporządzenie zostało następnie znowelizowane Rozporządzeniem Ministra Sprawiedliwości z dnia 27 grudnia 1950 r. zmieniającym regulamin wewnętrzny urzędowania sądów obywatelskich oraz sądów grodzkich i okręgowych w sprawach rozpoznawanych przez sądy obywatelskie (Dz. U. Nr 1, poz. 6).

⁸⁹ Dekret z dnia 21 kwietnia 1948 r. o zmianie prawa o sądach obywatelskich (Dz. U. Nr 23, poz. 153).

radzieckie, gdzie sądy ludowe czy ławnicze były obowiązującym modelem organizacji sądownictwa⁹⁰.

Na poprzednio obowiązujących zasadach ławnicy orzekali w sądach pracy i ubezpieczeń społecznych. Jeszcze w czasie trwania działań wojennych już w 1944 r. instytucja ławników została wprowadzona w specjalnych sądach karnych oraz sądach wojskowych.

4.3.1. Sądy specjalne

Specjalne sądy karne utworzone zostały na mocy dekretu z dnia 12 września 1944 r. o specjalnych sądach karnych dla zbrodniarzy faszystowsko-hitlerowskich⁹¹. Sądy te powołane zostały do osądzania przestępstw, przewidzianych w dekreście Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego⁹². Zadekretowano, iż dla każdego okręgu sądu apelacyjnego tworzy się jeden specjalny sąd karny. Specjalny sąd karny orzekał w składzie jednego sędziego, mianowanego przez Prezydium Krajowej Rady Narodowej na wniosek kierownika Resortu Sprawiedliwości spośród osób posiadających kwalifikacje sędziowskie oraz dwóch ławników.

Listę ławników ustalało Prezydium Krajowej Rady Narodowej spośród kandydatów przedstawionych przez wojewódzkie rady narodowe, którzy odpowiadali warunkom, jakim mieli delegaci do Krajowej Rady Narodowej. Odesłanie to kryło w sobie wskazanie, iż ławnikami mogły być tylko osoby, które brały czynny udział bądź w walce zbrojnej z okupantem, bądź w cywilnej akcji samoobrony i oporu, włączając w to akcję propa-

⁹⁰ Obowiązujące były tu demokratyczne leninowskie zasady organizacji i działalności sądów, wyznaczone zaleceniem W. I. Lenina, który na VII Zjeździe RKP(b) w marcu 1918 r., powiedział: „Musimy sądzić sami, obywatele co do jednego powinni brać udział w sądzie i rządzeniu krajem. Dla nas jest rzeczą bardzo istotną wciągnięcie do rządzenia państwem wszystkich bez wyjątku”, cyt. za P. Szczemielinow, Ustrój sądów Związku Radzieckiego, Palestra 1961, nr 3 (39), s. 57; por. także S. W. Bakszejew, Ławnicy ludowi w sądzie radzieckim, Warszawa 1953; K. P. Gorszenin, Radziecki sąd ludowy, Warszawa 1951; H. Świątkowki, W. Siedlecki, E. Merz, Udział ludu w wymiarze sprawiedliwości, Warszawa 1954.

⁹¹ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 12 września 1944 r. o specjalnych sądach karnych dla spraw zbrodniarzy faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego; J. Sawicki, O prawie sądów specjalnych, (w:) Wymiar sprawiedliwości w odrodzonej Polsce, Warszawa 1945, s. 60.

⁹² Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego (Dz. U. Nr 4, poz. 16).

gandową. Możliwość bycia ławnikiem otwierał także udział w akcji odbudowy państwowości polskiej w zakresie politycznym, gospodarczym lub kulturalnym. Warunkiem obiektywnym było tylko ukończenie 21 lat życia. Znaczące były też wyłączenia. Nie mogły być ławnikami osoby obciążone zarzutem współdziałania z okupantem niemieckim w jego walce z narodem polskim bądź też udziałem w walce bratobójczej z niepodległościowymi organizacjami demokratycznymi⁹³.

4.3.2. Sądy wojskowe

Ławnicy orzekali także w sądownictwie wojskowym. Strukturę tego sądownictwa unormowano w dekreście Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 23 września 1944 r. – Prawo o ustroju sądów wojskowych⁹⁴. To, że sądy te sprawowały wymiar sprawiedliwości tylko w wojsku i marynarce wojennej było jednak fragmentem ich działalności, bowiem ich właściwość była rozszerzana na osoby cywilne i można wskazać, iż to ci podsądni byli zasadniczym podmiotem ich działalności⁹⁵. W istocie trudno było znaleźć czyn karalny niepodlegający jurysdykcji sądów wojskowych⁹⁶.

Sądy wojskowe orzekały w składzie przewodniczącego i dwóch sędziów lub ławników. Przewodniczącego wyznaczał kierownik sądu a ławników dowódca jednostki, przy której istniał sąd, na wniosek kierownika sądu. Ławnikami nie mogli być żołnierze niżsi stopniem od oskarżonych.

⁹³ Art. 7 ustawy z dnia 11 września 1944 r. o organizacji i zakresie działania rad narodowych (Dz. U. Nr 5, poz. 22); E. Romanowska, Przekształcenia w powszechnym wymiarze sprawiedliwości w Polsce w latach 1944–1956, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 2016, Tom LXVII, zeszyt 2, s. 33–59.

⁹⁴ Dz. U. Nr 6, poz. 29.

⁹⁵ Dla przykładu osoby cywilne odpowiadały przed sądami wojskowymi w sprawach za przestępstwa z: art. 1–11 dekretu z 30 października 1944 r. o ochronie Państwa (Dz. U. Nr 10, poz. 50); art. 1–9 z dekretu 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego (Dz. U. Nr 4, poz. 16); art. 85–99 i 101–103 dekretu z dnia 23 września 1944 r. – Kodeks Karny Wojska Polskiego (Dz. U. Nr 6, poz. 27); art. 1–13 dekretu z dnia 30 października 1944 r. o ochronie Państwa (Dz. U. Nr 10, poz. 50); art. 1–11 dekretu z dnia 16 listopada 1945 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa (Dz. U. Nr 53, poz. 300) oraz art. 1–18 dekretu z dnia 13 czerwca 1946 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa (Dz. U. Nr 30, poz. 192); A. Lityński, O sądach wojskowych dla osób cywilnych w Polsce (1946), (w:) *Studia Iuridica Lublinensia*, vol. XXV, 3, 2016; A. Lityński, *Historia prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2013, s. 37, 126 i n.

⁹⁶ M. Zaborski, *Ustrój sądów wojskowych w Polsce w latach 1944–1955*, Lublin 2005, s. 173.

Tak zwany czynnik społeczny funkcjonował także w pozasądowych instytucjach orzekających, takich jak: Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym⁹⁷, w państwowym arbitrażu gospodarczym oraz w rozmaitego rodzaju komisjach rozjemczych.

4.3.3. Sądy powszechne

Ustawa z dnia 27 kwietnia 1949 r. o zmianie prawa o ustroju sądów powszechnych⁹⁸ po raz pierwszy wprowadziła ogólną zasadę udziału ławników w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości, stanowiąc, iż w wypadkach wskazanych w ustawach sądy powszechne orzekają z udziałem ławników.

Ławnicy w sprawowaniu swojego urzędu mieli być niezawisli i podlegać tylko ustawom, a przy orzekaniu mieć prawa i obowiązki sędziów. Powoływał ich prezes sądu z listy, którą ustalało prezydium właściwej wojewódzkiej rady narodowej. Przepisy o udziale ławników rozwijała ustawa z dnia 20 lipca 1950 r. o zmianie Prawa o ustroju sądów powszechnych⁹⁹.

Zmianom tym towarzyszyło coraz ściślejsze podporządkowanie sądów kontroli władzy oraz określenie, iż ich zadaniem jest ochrona ustroju demokracji ludowej i jej rozwoju w kierunku socjalizmu¹⁰⁰ oraz ustawowe wskazanie, iż sądy powinny swoją działalnością wychowywać obywateli w duchu wierności Polski Ludowej i przestrzegania zasad praworządności ludowej¹⁰¹. Ławnikiem mógł być wybrany każdy obywatel, który ukończył 21 lat życia i korzystał w pełni z praw obywatelskich i cywilnych.

Ugruntowaniem dominującej roli ławników jako czynnika społecznego w ludowym wymiarze sprawiedliwości były postanowienia Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 22 lipca 1952 r. Zgodnie z jej treścią rozpoznawanie i rozstrzyganie spraw w sądach odbywało się z udziałem ławników ludowych, z wyjątkiem przypadków określonych w ustawie. Ławnicy ludowi byli wybierani, a tryb ich wyboru oraz kadencję – ławników sądów wojewódzkich i powiatowych – określała ustawa¹⁰².

⁹⁷ P. Fiedorczyk, Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954. Studium historycznoprawne, Białystok 2002.

⁹⁸ Ustawa z dnia 27 kwietnia 1949 r. o zmianie prawa o ustroju sądów powszechnych (Dz. U. Nr 32, poz. 237).

⁹⁹ Ustawa z dnia 20 lipca 1950 r. o zmianie prawa o ustroju sądów powszechnych (Dz. U. Nr 38, poz. 347).

¹⁰⁰ Art. 1 pkt 2) ustawy z dnia 20 lipca 1950 r. o zmianie Prawa o ustroju sądów powszechnych, nadający nowe brzmienie art. 2 Prawa o ustroju sądów powszechnych z 1928 r.

¹⁰¹ Art. 1 pkt 3) powołanej ustawy z dnia 20 lipca 1950 r., nadający nowe brzmienie art. 3 Prawa o ustroju sądów powszechnych z 1928 r.

¹⁰² Art. 49 Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. (Dz. U. Nr 33, poz. 232).

Zasada udziału ławników ludowych w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości miała stanowić demokratyzację wymiaru sprawiedliwości i gwarancję praworządności socjalistycznej¹⁰³.

„W celu zapewnienia szerokiego udziału przedstawicieli ludu pracującego miast i wsi w wymiarze sprawiedliwości zgodnie z zasadami tego wymiaru w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”, wydano w dniu 2 grudnia 1960 r. ustawę o ławnikach ludowych¹⁰⁴. Zgodnie z jej przepisami ławnicy mieli brać udział w orzekaniu w sądach powiatowych i wojewódzkich w sprawach karnych i cywilnych rozpoznawanych w pierwszej instancji na rozprawie, o ile ustawa nie stanowi inaczej.

Jako zasadę ustawową przyjęto, iż w zakresie orzekania ławnicy byli niezawisli, podlegali tylko ustawom i mieli równe z sędziami prawa i obowiązki. Ławnicy nie mogli jedynie przewodniczyć na rozprawie i naradzie ani też wykonywać czynności sędziego poza rozprawą.

Ustawa o ławnikach ludowych obowiązywała do 31 sierpnia 1985 r., kiedy zastąpiła ją ustawa z dnia 20 czerwca 1985 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych¹⁰⁵. W ustawie tej powtórzono modelowe rozwiązania poprzedniej ustawy. W dalszym ciągu zatem podstawowym składem orzekającym w sądach I instancji był tzw. skład ławniczy, czyli sędzia zawodowy jako przewodniczący oraz dwóch ławników. W szczególności udział ławników w poszczególnych rodzajach spraw określały przepisy proceduralne.

Szeroki udział ławników w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości utrzymał się aż do zmian ustrojowych. Pierwsza głęboka zmiana w tym zakresie, dotyczyła spraw cywilnych i dokonana została ustawą z dnia 1 marca 1996 r. o zmianie Kodeksu postępowania cywilnego, rozporządzeń Prezydenta Rzeczypospolitej – Prawo upadłościowe i Prawo o postępowaniu układowym, Kodeksu postępowania administracyjnego, ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych oraz niektórych innych ustaw¹⁰⁶. Ustawą tą ustalono faktycznie, iż w sprawach cywilnych w pierwszej instancji sąd rozpoznaje sprawy w składzie jednego sędziego, chyba że przepis szczególny stanowi inaczej. W składzie ławniczym (sędzia jako przewodniczący i dwóch ławników), rozpoznawane być mia-

¹⁰³ Jeszcze raz należy przytoczyć tezę, iż tylko ławnicy ludowi dawali gwarancję pełnej władzy mas ludowych w wymiarze sprawiedliwości, Zagadnienia prawne Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Materiały Sesji Naukowej PAN 4–9 lipca 1953 r., Tom III, Warszawa 1954, s. 354.

¹⁰⁴ Ustawa z dnia 2 grudnia 1960 r. o ławnikach ludowych w sądach powszechnych (Dz. U. Nr 54, poz. 309).

¹⁰⁵ Dz. U. Nr 31, poz. 137.

¹⁰⁶ Dz. U. Nr 43, poz. 189.

ły sprawy z zakresu prawa pracy i ubezpieczeń społecznych oraz sprawy ze stosunków rodzinnych z wyjątkiem spraw o alimenty¹⁰⁷.

5. Podsumowanie

Historia form udziału czynnika społecznego w sądownictwie polskim jest kopalnią doświadczeń o sensie i sposobie tej partycypacji w wymiarze sprawiedliwości. Pokazują one z jednej strony, iż udział ten jest pożądanym, szczególnie dla społecznego zaufania dla wymiaru sprawiedliwości i chętnie wynoszony jako hasło polityczne, jako panaceum na bolączki sądownictwa. Z drugiej strony pokazują niebezpieczeństwa z tym związane i błędy jakie zostały popełnione.

W bilansie nasuwa się wniosek, iż skutecznie działanie sądów i czynnika społecznego w ich łonie wymaga realnej chęci ustawodawcy w zapewnieniu tego udziału oraz dokładnego przemyślenia i zorganizowania takiej struktury. Działanie takie musi być konsekwentne i odpowiadać tradycji, kulturze prawnej i potrzebom. Udział czynnika społecznego bazować musi na obywatelach świadomych tej funkcji i mających możliwości ich wypełnienia. Konieczne jest właściwe finansowanie wymiaru sprawiedliwości i zapewnienie odpowiedniej bazy dla realizacji tych funkcji. W przeciwnym wypadku udział czynnika obywatelskiego w wymiarze sprawiedliwości staje się fikcją i szkodzi społeczeństwu i państwu, dla którego sprawny wymiar sprawiedliwości jest warunkiem prawidłowego funkcjonowania.

Bibliografia

1. Bakszejew S.W., Ławnicy ludowi w sądzie radzieckim, Warszawa 1953.
2. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, Historia państwa i prawa polskiego, Warszawa 1994.
3. Banczerz S., Wymiar sprawiedliwości w świetle narady krajowej prawników PPR, Demokratyczny Przegląd Prawniczy, nr 9–10, wrzesień – październik 1946 r.
4. Czerwiński A., Ustrój sądów powszechnych wedle rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 lutego 1928 r., Lwów 1928.
5. Fiedorczyk P., Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954. Studium historycznoprawne, Białystok 2002.

¹⁰⁷ K. Knoppek, Udział obywateli w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości w postępowaniu cywilnym, *Ius Novum*, Numer specjalny 2014, Warszawa 2014, s. 25.

6. Gorszenin K. P., Radziecki sąd ludowy, Warszawa 1951.
7. Hedrych H., Sądy przysięgłych w II Rzeczypospolitej i w Polsce Ludowej, Problemy Praworządności 1988, nr 8–9.
8. Jastrzębski R., Czynnik obywatelski w sądownictwie II Rzeczypospolitej, Czasopismo Prawno-Historyczne, Tom LXXIII, 2021, Zeszyt 1.
9. Knoppek K., Udział obywateli w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości w postępowaniu cywilnym, Ius Novum, numer specjalny 2014, Warszawa 2014.
10. Lityński A., Historia prawa Polski Ludowej, Warszawa 2013.
11. Lityński A., O sądach wojskowych dla osób cywilnych w Polsce (1946), (w:) *Studia Iuridica Lublinensia*, vol. XXV, 3, 2016.
12. Lityński A., Adwokatura między sądem tajnym a wojskowym – Polska czasów sowietyzacji, *Palestra* 2021, nr 10.
13. Machnikowska A., Wymiar sprawiedliwości w Polsce w latach 1944–1950, Gdańsk 2008.
14. Maziarz J., Sądy przysięgłych w II Rzeczypospolitej w praktyce Sądu Okręgowego w Krakowie, Warszawa 2017.
15. Maziarz J., Zagadnienie sądów pokoju w pracach Sejmu II Rzeczypospolitej w świetle wniosków i interpelacji poselskich, *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 2021, z. 14(4).
16. Mohyluk M., O sędziach pokoju w pracach Komisji Kodyfikacyjnej II Rzeczypospolitej Polskiej, (w:) *Miscellanea Historico-Iuridica*, tom XX, z. 1, Białystok 2021.
17. Płaza S., Historia prawa w Polsce na tle porównawczym. Okres międzywojenny, 3 część, Kraków 2011.
18. Romanowska E., Przekształcenia w powszechnym wymiarze sprawiedliwości w Polsce w latach 1944–1956, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 2016, Tom LXVII, zeszyt 2.
19. Sawicki J., O prawie sądów specjalnych, (w:) *Wymiar sprawiedliwości w odrodzonej Polsce*, Warszawa 1945.
20. Stachańczyk P., Spór o sądy przysięgłych w Polsce (1930–1938), *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Prawnicze*, Kraków 1992, z. 141, (MLII).
21. Szczemielinow P., Ustrój sądów Związku Radzieckiego, *Palestra*, 1961, nr 3 (39).
22. Świątkowki H., Siedlecki W., Merz E., Udział ludu w wymiarze sprawiedliwości, Warszawa 1954.
23. Włodyka S., (w:) F. Ryszka (red.) *Historia państwa i prawa Polski, 1918–1939, część II*, Warszawa 1968.

24. Zaborski M., Ustrój sądów wojskowych w Polsce w latach 1944-1955, Lublin 2005.
25. Zagadnienia prawne Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Materiały Sesji Naukowej PAN 4–9 lipca 1953 r., Tom III, Warszawa 1954.

The social factor in the history of the Polish judiciary: jury courts, magistrates, jurors since the unification of the judiciary (since 1929)

Abstract

The subject of the study is the presentation of the occurrence of the social factor in the administration of justice in the law of the Second Republic after the unification of the judiciary and after World War II. The forms of this participation and knotty issues related to it are discussed. The issues are presented in three levels. The first normative – takes a closer look at the legal solutions related to the participation of the civic factor in the administration of justice. The second dogmatic – brings closer, to the necessary extent, the views of science and projects. The third practical – brings closer the functioning (or lack of) normative solutions. The indicated dimensions interpenetrate each other, and therefore their strict separation is not possible.

Key words

Magistrates, jury courts, jurors, people's juror, social factor in the administration of justice of the Second Republic, civic factor in the administration of justice of the Second Republic.